

ОТНОВО ЗА РОМАНА „ТЮТЮН“

Любен Георгиев

„Тютюн“ регистрира върха в творческото развитие на Димитър Димов — по това днес всички са единодушни. Не буди съмнение възходящата еволюция на писателя, довела го до най-значителния художествен резултат. Вече отдавна не се оспорват мястото и значението на романа в развоя на нашата нова социалистическа литература. Преодоляно минало са половинчатостите, които отричаха правото на Димитър Димов да бъде писател социалистически реалист и го зачисляваха в многобройната фаланга на „еклектизма“. Нещо повече, ние не бихме могли да си представим възхода на българската съвременна литература без личните усилия на Димитър Димов, без неопценимания му влог в златния ни книжовен фонд. Романът „Тютюн“ очерта един водораздел в съвременната ни литература. Достатъчно е да се види какво и как се пишеше преди него и какви качествени изменения настъпиха в самото виждане и отразяване на живота, за да се изтъкне грамадното му значение като крупен културно-исторически факт.

С романа си „Тютюн“ Димитър Димов беше изпреварил развоя на нашето литературнокритическо мислене. В едно време на преобладаващи схеми и догми, когато само тук-таме беше започнала да се пука кората на теоретическото вледняване, писателят си беше позволил риска да излезе с книга, пряко противоположна на всичко, пропагандирано като надеждна рецептура на новия вид роман. Той дръзко рушеше социологически построения, чиято непоклатимост изглеждаше априорно очевидна. Вземаше герои от всевъзможни социални среди и разбъркваше произволно техните съдби, само този факт бе достатъчен, за да възбуди едно предварително подозрение у някои относно неговите собствени симпатии и антипатии. Малко ли е — от тримата сина на Редингота двама стават комунисти, а третият се издига до крупен магнат и капиталист? Веднага последваха обвинения в буржоазни влияния с произтичащите сериозни упреци и изводи...

Впрочем първият критик на романа — Пантелей Зарев — още в най-първата си публикация се опита да види всестранно и задълбочено положителните и отрицателните страни в метода на писателя. Ако прочетем сега без предубеждения статията му „За пълна победа над антиреалистичните влияния“¹, ще се учудим колко много качества намира и признава критикът в романа „Тютюн“ въпреки заключението, че това е „едно дълбоко противоречиво произведение“. Много по-крайни и непримирими бяха редица изказвания на писатели и критици на състоялото се обсъждане на романа „Тютюн“ на 8, 11 и 13 февруари 1952 г. на съвместно заседание на секция „Критика“ и „Белетристика“ при Съюза на българските писатели. От край до край отрицателен бе съдокладът на Емил Пет-

¹ Литературен фронт, бр. 10, 6. III. 1952.

ров. Но стенограмата на разискванията не бе напечатана и така изказванията и съдокладът не са станали литературен факт. Целият огън срещу отрицателите на „Тютюн“ се съсредоточи върху статията на П. Зарев. Така волю-неволю творческата история на „Тютюн“ се свърза злополучно с усилията за преодоляване действителните недъзи на литературната критика, а имената на критик и писател се преплетоха в някаква обща литературна съдба. Пантелей Зарев отдавна е преодолел половинчатостите на доклада си, автор е на самостоятелно изследване за Димитър Димов. Но безпристрастният литературен историк не си е казал още думата по тия толкова нажежени факти, не ги е преосмислил с оглед на последвалата еволюция и у двамата — възродителна за критика, но и за писателя, ако съдим по съществената преработка на романа, която той извърши в кратко време.

Всичко това потвърждава за сетен път от какво значение беше нашата критика да направи основен, задълбочен анализ на романа и като вземе поука от грешките, които бяха допуснати при неговото оценяване и преоценяване, да се освободи изцяло от схематизма, да се приучи бързо да го разпознава в различните му проявления и безпощадно, безкомпромисно да го унищожава.

Но дискусиата около „Тютюн“ не продължи. Основните положения на редакционната статия „За романа „Тютюн“ и неговите злополучни критици“ на в. „Работническо дело“ (от 16. III. 1952) само се преповтаряха механично, без да бъдат доразвити творчески — ние и до днес нямаме едно цялостно и задълбочено монографично изследване върху романа. Всичкият огън и цялото внимание се съсредоточиха около „злополучните критици“, срещу които бяха приложени бруталностите на административната разправа, със самия роман никой повече не се занимаваше. . . Наистина констатациите и оценките на партийния орган бяха приети, но самото появяване на тази статия бе изтълкувано единодушно като своеобразен край на въпроса за „Тютюн“, като завършек на споровете, след който няма вече какво да се прибави. Явилиите се със закъснение две-три рецензии само бледо перифразираха редакционната статия.

Не се промени съществено положението и след излизането на второто издание на романа, очаквано с голям интерес. Макар че „Тютюн“ се явяваше в значително променен вид, той не привлече вниманието на критиката. Единствено Емил Манов в статия от три подлистника на в. „Литературен фронт“² се опита да направи конкретен анализ на новите глави в книгата, без обаче да ги види в тяхната взаимообусловеност със старите. Това бе първият (и задълго единствения!) отзив за второто издание на книгата, както и първата свободна изява на лично мнение по редица въпроси около нея. В създадената атмосфера статията на Емил Манов се възприе като смела, но самотна и изолирана проява. Ала за съжаление трябва веднага да прибавим, че с това и с някои отделни забележки се изчерпват и положителните качества на тази статия. Инак като цяло тя поставя основните въпроси около второто издание на „Тютюн“ в неправилна светлина и — може би пряко желанието на автора си — подценява цялото произведение на Димитър Димов. Но на тази толкова субективистична в оценките си статия не бе даден своевременно отговор, някои от изразените критични оценки за основните положителни образи в романа продължават и досега да битуват било гласно, било негласно в литературата ни. И не е случайно, че Кръстьо Куюмджиев публикува през 1969 г. студия, чийто основен патос е изразен още в заглавието и подзаглавието: „Талантливият неуспех на Димитър Димов (Образът на комуниста)“³. Макар да намира статията на Емил Манов „прекалено

² Вж. За някои недостатъци на „Тютюн“. — Литературен фронт, бр. 47/48, 1954 г.

³ Вж. сб. „Партийност, народност, хуманизъм“, 1969, с. 25—48.

строга и придиричива“, той по същност споделя нейната основна оценка и ред съображения.

Можем да се съгласим с Кръстьо Кулумджиев — един от най-ревностните днешни анализатори на Димитър Димов, — когато посочва, че „историята на една художествена творба е история на нейните отношения със собствените ѝ консуматори“⁴. Тази история съдържа поучителни моменти на конфронтация. Но едва ли можем да се съгласим с по-нататъшните разсъждения на автора, който смята, че две десетилетия били „твърде кратък срок, за да можем да кажем, че тая книга има своя съдба и история. Ние все още не сме наясно относно мястото и значението на „Тютюн“ в традициите на националната ни проза, относно влиянието му върху съвременното развитие на прозата, относно отражението му върху формирането на съвременните вкусове и естетически критерии и т. н. . . .“⁵

„Тютюн“ има своя съдба, има своя история, своя „биография“. И тъкмо затова се ровим в пожелтелите страници на отшумели полемки и недовършени разговори. Тази биография да възкресим.

1

При преработката на своя роман Димитър Димов отдели повече място на героите от работническата среда, като въведе образа на Лила и му отреди значението на централна фигура наред с Ирина и Борис. Така се осъществява на дело пожеланието да видим в книгата застъпени сравнително по-равностойно характерите на положителните герои.

Пълнокръвни художествени образи — представители на двата свята — си дават среща по страниците на романа „Тютюн“, за да ни убедят, че авторът наистина си е поставил задачата да сътвори едно платно, необикновено широко по своя обхват — като живота. Димитър Димов преодолява фамилната затвореност в композицията на българския роман. Сюжетното действие в „Тютюн“ обхваща цялостно всички слоеве от населението — подробно са описани работническите квартали и техните обитатели и тузове от столичните кабарета и барове, мяркат се представители на средните слоеве, като Баташки и Чакъра, списъкът на епизодичните лица е извънредно богат. Министри и обикновени полицейски агенти, тютюневи индустриалци и продажни жени, безработни интелегенти и селски ратаи, юнкери и генерали, фалиралаи търговци и предприемчиви гешефтари обитават страниците на тази книга, в една или друга степен свързани с основните герои. Вече действието не протича под покрива на една фамилия, не се следи родословието на едно семейство. „Тютюн“ е роман за епохата, когато се монополизира капиталът в България и се изостря до смъртна схватка класовата борба.

Сега, след като ни станаха известни трудовете и теоретичните разработки на съветския литературовед Михаил Бахтин (книгите му за Рабле и Достоевски), можем да наречем структурата на „Тютюн“ полифонична. По замисъл и изпълнение второто издание на романа съответствува напълно на това определение. Димитър Димов обичаше да казва, че всички части в едно произведение са интегрирани помежду си. В съзнанието си той е носил идеята за полифоничния роман (макар самият термин да не му беше известен) и по този начин доказва още веднъж, че изпревари значително литературната теория. Странно е просто как той не се повлиял ни най-малко от нейното изоставане. Несъм-

⁴ Кр. Кулумджиев. По следите на героите на „Тютюн“. — Отечествен фронт, бр. 8960, 6 авг. 1973.

⁵ Пак там.

нено малко ще бъде да се каже, че тук е изиграла роля необикновената му ерудиция. Димитър Димов съчетава в себе си качества на писателя и теоретика — редица научни изследвания доказват тази му способност. Прието е да се казва, че едното не е пречило на другото. А истината е съвсем друга. Романът „Тютюн“, както впрочем и всяко друго негово произведение, е концепциално творчество, при чието създаване еднакво участват както творческата фантазия, така и научното мислене на автора. С отделни страници от „Тютюн“ може да се докаже колко сериозно е бил подготвен авторът по цяла редица научни въпроси, преди да седне да пише романа си. Да не говорим за технологическите подробности по манипулацията на тютюна, които той познава и описва като специалист. Но обърнете внимание с каква вещина той навлиза във всяка тема, до която се докосне. Всеки от неговите епизодични герои плува в свой собствен емоционален и веществен свят. Димитър Димов познава отлично процесите, извършващи се в малкия провинциален град. Следващата глава ни пренася на село и с живи и изразителни детайли писателят ни убеждава колко осведомен и уверен е той не само във възпроизвеждане на полското всекидневие, но и в тънко навлизане в такива сфери като проблемите пред кооперативното движение, сложностите около банковото кредитиране и т. н. Солидно аргументиран е той и когато описва борбата между крупните акули на капитала, все, възможните машинации и тайни сделки са му ясни. А докосне ли се до немците показва удивително познаване на германската история от древни времена до наши дни.

По такъв начин всеки негов герой е поставен в естествената си среда, затова тежи на мястото си. Димитър Димов никога не се задоволява с приблизителни посочвания или общи закръглявания. Той е изчерпателно аналитичен в детайлите. Анализът — ето неговата стихия. Тук той се чувства най-уверен. С еднакво белегистично майсторство той подлага на безжалостни дисекции както психологическите преживявания на своите герои, така и обществено-историческата обстановка, сред която те действуват.

Верен на този свой метод, писателят показва с учудваща детайлизация и партийните борби у нас по онова време, а във второто издание — и борбите вътре в комунистическата партия за преодоляване на сектантските наслоения. Толкова много е писано срещу лявото сектантство например, но все никак еднообразно и закланателно. Трябва да се прочете „Тютюн“, да се взем в образите на Лукан и Лила, за да почувствуваме съвсем осезателно какво означава този период в историята на партията, на какво се дължи погрешният курс и какви огромни усилия са били необходими за неговото преодоляване. От главите, посветени на левосектантството, е ясно, че авторът би могъл да напише цяла научна монография за неговите корени и основни черти.

Енциклопедичността на интересите издава едно живо и непрекъснато любопитство у този привидно затворен човек — любопитство към всичко в този свят. Той ни най-малко не прилича на никакъв убог тесен специалист. С пристрастието си към науката и към изкуството той по-скоро напомняше някакъв закъснял следовник на Ренесанса, опитващ се да възвърне загубената хармония при тясната специализация и спецификацията на човешките дейности. И странно — професорът по ветеринарна медицина не създаде нито един анималистичен разказ, не сме запомнили нито на едно място да е отделил редове, за да опише някое животно. Животинският свят отсъства напълно дори от пейзажите в романите му. Цялото внимание, всичките му усилия са съсредоточени изключително около човека.

Той го разглежда комплексно, както се изразяваме днес, и в това отношение също си имаше цяла концепция. Развиваше я неуморно при обсъждания на романа „Тютюн“ и при редки изказвания пред писателска аудитория. Най-убеди-

телното ѝ и стриктно приложение намираме в неговите книги. За Димитър Димов човекът е единство от биологически и обществени дадености, при формирането на неговия характер играят роля както природата, така и средата. Светът на идеите и светът на психологическите преживявания за него беше една загадка, върху чието разгадаване си струваше да се посветят усилията на прозаика и драматурга. Защото и единият, и другият свят само привидно могат да изглеждат семпли и кристално ясни. Дори у простоватите натури и идейната определеност се откриват безчислено множество нюанси, които заслужават особено внимание. Наблюдателен по природа, писателят еднакво се интересува както от общите, типологически белези, определящи социалната категория на героя, така и от индивидуалната и неповторима отлика на всекиго. В тази диалектика изпъква най-добре както онова, което може да сближи двама души със сродни влечения (в любовта, интересите, борбата), така и всичко, което може и да ги отдалечи един от друг и дори да ги изправи един срещу друг (в любовта, интересите, борбата).

При това Димитър Димов разглежда винаги героя в процес, в развитие, а самите процеси и самото развитие — в тяхната диалектическа сложност и противоречивост. Оттук и възможностите за диаметрално противоположно оценяване на техните постъпки и поведение. Нравствените принципи се определят от позициите на героя — колко просто е да се каже това, но дали се замисляме колко мъчно е да се покаже със средствата на художественото слово? Димитър Димов притежава таланта да оживи и изпълни с плът и кръв своите герои — представители на всички социални слоеве в тогавашна България; те заживяват в книгата с човешките си и типологически черти.

Но необикновената сложност на човешката личност не замазва пред очите на писателя основоопределящия белег, по който той гради отношението си към героя. С всичките си книги, но особено с „Тютюн“ Димитър Димов се противопоставя срещу теоретизациите, че хората уж не бивало да се делят на бели и черни, на добри и лоши, на положителни и отрицателни. Тъкмо напротив — светът за писателя е населен с прекрасни и отвратителни хора, с честни и безчестни, с престъпници и жертви, с герои и убийци. И характерното е, че за него междата идва не от вродени, наследствени и други биологически данни, нито от априорна социална предопределеност на произхода. Човек напълно съзнателно се определя в една от двете категории. Често той отива там дори против волята на автора, по логиката на своето собствено развитие като характер.

Борис Морев отрано проявява предразположение към нравствената деформация, която изживява. Той не е невинна жертва на разложителните процеси, той сам тръгва стремглаво към върховете на кариерата, което значи по надолнището на моралното падение. Още при първата среща с Ирина писателят отгбелязва тънко една характерна подробност: „И двамата се стесняваха от бащите си — сякаш не можеха да им простят, задето не бяха станали министри или народни представители“ (с. 9). Един учител по латински и един старши стражар не могат да обезпечат бляскаво съществуване на децата си. И те навярно са в правото си да претендират за нещо по-друго, да се стремят да се издигнат и преуспеят.

Как? — ето същината на въпроса.

Защото няма честни начини за прехвърляне във висшите обществени сфери. Законите на бизнеса изискват гешефтарски качества и Борис Морев се оказва добре подготвен за такъв лъвски скок. „Безработният младеж с вехт костюм, с красиво лице и хладни очи“, който заявява, че никога не чете никакви романи и цял живее в сметки и комбинации, използва ловко представилия се шанс да се срещне с тютюневия бос Татко Пиер, като използва съдействието на разглезената му дъщеря Мария.

Още преди тази среща той е подготвен за попришето, на което с фанатизм на последователност ще се обрече — бизнеса. Пред Ирина той цинично е и „повядал: „... човек се чувства добре само там, където може да спечели парит (с. 18). Ужасната, варварска бедност на баша му го е довела до отвращението от бедността. Така се е зародило желанието на всяка цена и с всички средства да се изтръгне от мизерията с един удар, веднъж и завинаги. „Ние постоянно дължим суми на разни бакали, хлебари и месари в града — признава той и добавя: И затова едва ли има нещо, което да мразя повече от бедността“ (с. 19). За Борис Морев бедността е порок, срам и позор. Естествено е да търси за себе си по-друга участ.

Забележете обаче: той се срамува не от бедността изобщо, а от своята собствена бедност. Мрази не мизерията изобщо, а своята собствена мизерия, обричаща го на перманентно безпаричие, зачисляваща го към жалката категория на „безработните интелегенти“. Него изобщо не го вълнува въпросът, че страдат и мизерствуват хиляди; той вижда само един единствен изход от бедността: да натрупа пари, да разбогатее.

Оттук се разделят пътищата на тримата сина на Редингота. И тримата са израсли в едно и също семейство, изпитвали са еднакво материални притеснения. Но докато Борис Морев мисли само за себе си, Павел и Стефан Мореви се посвещават на благородната идея да отърват от мизерията всички потиснати роби на труда. Омразата към бедността може да породи в един случай егоизъм, а в друг — социална загриженост и възвишени пориви.

Характерно е, че всеки герой си има своя собствена вътрешна логика на поведение, с която оправдава постъпките си и оценява другите. Не прави изключение и Борис. За него братята му нямат никакви шансове за успех, заели са с безнадеждно дело. „Когато човек няма пари или е неспособен да ги спечели, намира изход в идеологията на комунистите“ — заявява той още в една от първите си срещи с Ирина (с. 19). Уважение предизвиква у него само онзи, който има пари и е способен да ги печели и увеличава.

Затова той благоговее пред Петър Спиридонов, наречен „Татко Пиер“ не защото е баша на единствената, недъгава дъщеря Мария, а защото е създател на цялата могъща империя „Никотиана“. Грамадните складове на акционерното дружество за износ на тютюни отдалеч приличат на „допотопно чудовище“ с малките си квадратни прозорчета и високи фасади, както ги е описал Димитър Димов във втората глава на романа. Но те сами струват милиони и носят милиони. А проницателният поглед на Борис Морев разбира, че те могат да носят много повече. За една година стаж той е усвоил технологията на твърде примитивното тютюнопроизводство, направил е няколко дребни, но ефективни и забелязващи се нововъведения, донесли му всеобща омраза и завист. Той се приучва да бъде безмилостен спрямо работниците, да се налага грубо и да заповядва, да удря силно и на място. Изплувал над черната работа в склада с отровния и коварен жълт прах, той вече е регистрирал успехите, осигуряващи му постоянно място в морето от сезонни работници. Но какво е за него това, когато той има съвсем далечни цели? „Той сякаш бе роден, за да преуспее в света на тютюна“ — характеризира го авторът на с. 51 и продължава: „Наистина, той беше лишен от топлия и сърдечни качества на обикновените човече, но светът на тютюна не се интересуваше от това. Студеният закон за печалбата търсеше и издигаше тъкмо такива хора.“

Оттук нататък издигането на Борис Морев е съвсем закономерно. Случайната среща с шефа на картела само ускорява издигането му. Той е изработил у себе си качества на технократа — деловия и инициативен служител на господаря, който се различава съществено от простите и послушни винтчета и придатъци към машините, обикновени изпълнители на производствени операции без лично съучастие, без загриженост за количеството и качеството на произ-

вежданата стока. Технократът е специалист, който има само една мисъл: как да увеличи поне с един процент печалбата на фирмата. В постигането на тази цел той не подбира средствата — може да бъде безчувствен към хорските страдания, да уволнява безпощадно хора поради рационализация на производствените операции, може да гази през трупове. Студеният закон за печалбата наистина търси и издига такива специалисти, лишени от всякакви скрупули, от сантименталности и човешчина.

Техният „талант“, рядкото им усърдие се цени, възнаграждава и търси от господарите. Затова още от пръв поглед опитното око на Татко Пиер отделя инициативността на Борис Морев от самоуверените фантазмагории на мнозина амбициозни карьеристи на дребно. Борис се явява пред Татко Пиер с гигантски план, подкрепен с подробни изчисления. Той предлага „въвеждане на тонгата повсеместно и изведнъж във всички складове на „Никотиана“. Това щеше да бъде лъвски удар. Това значеше грамаден гешефт, помитане на всички съперници в германския пазар“ (с. 75). Но това означава и чувствително увеличаване армията на безработните, защото механизацията освобождава ръчния труд и изхвърля работника на улицата, обрича го на глад.

Борис Морев прави предложението си в един момент, когато Татко Пиер, застаряващ и отегчен от живота, се чувства уморен от желанието да печели повече пари. „Когато човек е натрупал триста милиона, не се вълнува особено пред възможността да ги превърне в триста и двадесет с още един удар, ако това е свързано с главоболия“ — мотивира апатията му авторът. Защо да се рискува, щом като фирмата преуспяваше бавно и тежко, като пусната по инерция мощна и сигурна машина. Но главозамайващият план на Борис е пресметнал всеки риск, отчел е всяка възможна изненада. И той изтръгва Татко Пиер от летаргията, ноздрите на стария финансов лъв се раздвижват от усещането за близка плячка. На два пъти капиталистът нарича Борис „този обесник“, като влага в тази дума трудноизразими симпатии, възхита, надежда. С рядко психологическо проникновение са предадени вълненията на Татко Пиер при откритието на неподозираните бизнесменски качества на младия момък:

„Но ето, че сега у него се беше събудило някакво остро и отдавна забравено вълнение апетит на вълк, който почива в леговището си и усеща внезапно топлата, подлудяваща миризма на плячка. В святкането на очите, в гласа и думите на този младеж имаше магия. Той му спомняше младостта — годините, в които Татко Пиер притежаваше същата обтегната като стоманен лък воля, същия остър ум, същата хладна пресметливост и пламенен устрем към властта на златото“ (с. 85).

Димитър Димов е отделил много страници, за да мотивира добре бързия успех на Морев. Той подробно е разказал как довчерашият гимназист се е готвел за бавно, упорито и мъчаливо катерене нагоре, а вместо това бе направил изведнъж невероятен скок. След като Спиридонов го назначава за помощник на Костов, главния експерт на фирмата, Борис стига изведнъж почти до самия връх на „Никотиана“. Той си дава сметка, че точно така — с един случаен разговор в купето на влака с Кнор, директора на Немския папиросен концерн — е започнал кариерата си и еврейнът Коен, един от босовите на българския тюнтонев износ; също в няколко съдбовни мига са изградили кариерата си и арменецът Торосян от „Джебел“, Барутчиев от „Източни тютюни“ и др. Така че случаят не е единичен куриоз, той изразява една закономерност. И в търговията съдбата предоставя „звездни мигове“, важното е да не се пропуснат. Борис блестящо използва шанса си, за да изплува изведнъж към върха. Оттук нагоре пътят му е предопределен. Затова писателят само го маркира, без да описва подробно, да речем, сватбата на Борис и Мария Спиридонова — един брак по сметка, посредством който младият бизнесмен става притежател на основния пакет от акциите на „Никотиана“ и наследствен заместник на своя тъст. За свършено

кратко време той усвоява техния морал, техните маниери и похвати, техния паразитен начин на живот.

Но за разлика от някои по-посредствени представители на експлоататорската класа Борис Морев не се задоволява с постигнатото величие. Него го блазни мечтата да създаде международен тютювен концерн, да излезе да дели мегдан със световните износители на жълтото злато. По такъв начин ще може да диктува и цената му на международния пазар, да създава благоприятна конюнктура за себе си, да разорява, когато си пожелае, своите конкуренти.

Възходът на Борис Морев би могъл да възбуди симпатия, ако не бяха толкова нечестни и порочни средствата, чрез които той се добира до властта. Той си служи виртуозно с класическото средство за корумпиране — подкуп. Знае прекрасно, че всичко в този свят се купува, всичко има парично изражение. Купува любовниците си, подкупва истифичните в манипулационните отделения, подхвърля пари на експерти и усърдни служители. Колкото се издига по-нагоре, толкова кръгът на хората, които уплитя във властта на метала, става по-широк. Генералният директор на „Никотиана“ държи в ръцете си собственици на вестници, подкупва журналисти, пред него треперят всички инспектори в трудовите представителства. Властта му се простира и над министри, а в екстрени случаи (при стачката) виждаме какво огромно влияние има той и върху министър-председателя на царството.

С помощта на подкупа Борис Морев може да застави експертите да бракуват половината от предлаганите количества тютюн и да ограбва безмилостно селските производители. Подкупът може да подтикне производствения процес, за да се реализира по-голяма печалба. Той може да реши въпроса при трудови спорове, при възникнали случаи на злоупотреба и пр. Подкупът осигурява плащане на тютюна в чужбина, обезпечава максимално благоприятни условия при сделките. Парите създават връзки и положение, авторитет и сила.

А когато нещо не може да се купи, действа се грубо и брутално, както е при смазването на стачката. При това проливането на кръв ще се припише като вина на подстрекателите на брожението. . . А в същност добитата по престъпен начин печалба не може да бъде защитена законно. Дори законите, които буржоазията е създавала, осъждат явния грабеж. Няма закон обаче, който може да върне на работниците отнетото от залька им — това те могат да добият само с борба.

Възходът на Морев и моревци се оказва падение за буржоазията, настъпило необикновено бързо под влиянието на революционната обстановка. Късно встъпила в империалистическия си стадий, младата българска буржоазия в лицето на новоизлюпените милионери предизвиква всенародно отвращение с безогледното ограбване на трудещите се. Но за да може да увеличава натиска, тя трябва да лиши работническите маси и от последните права, които те са си извоювали с упорити, десетилетни борби. Така демокрацията се изражда в диктатура на малцинството над мнозинството, на шеля паразити над трудовия безброй. Борис Морев се е озовал някъде във висините на тази масивна пирамида, деформираща нравите, потискаща и смазваща безправните, насъскваща постоянно средните съсловия, изродила до неузнаваемост стоящите на върха.

И все пак от всички герои на Димитър Димов Ирина най-бавно и най-мъчно губи привлекателните си качества. Не става въпрос за външната ѝ красота, а за целия комплекс от физически и духовни предпоставки, определящи степента на нейното въздействие дори върху хора като Динко или Лила.

От удивително жилав корен е всмукала сокове нейната жизненост, доброта, чувство за справедливост. Тя се подиграва на остарелите еснафски норми на баща си, но някъде дълбоко в подсъзнанието си тя е също така устойчива и неподатлива на корумпиране като него. Наистина изключителни, необикновени са съблазните, които се откриват по пътя ѝ и тя не може да им устои. Като се прибави и непогасналото ѝ чувство към Борис, ще се разбере защо въпреки всичко тя приема да му стане метреса. Да понася срама от неловките подсъщания на роднините си и предизвикателствата на някои от тях.

Наистина тя се отделя от останалите момичета в градчето още от малка с наклонността си към книгите и жаждата за друг живот. Безпочвено романтизиране обаче, придобито от лошите и блудкави романчета, се разраства в хипократична страст. И тя ще пожертвува всичко — най-първо моминския си свян, — за да задоволи своето високомерие. Отхвърлила задявките на жалките провинциални ухажбори, като ученичка тя има една мечта:

„Само веднъж да свършеше гимназия и да отидеше в София, да се запишеш в Медицинския факултет. . . Тя знаеше как да живее и какво да постигне. В съзнанието ѝ изпъкна чистият и жълт паваж на „Цар Освободител“, неоновите реклами, които мигат тайнствено в синия здрач, сладкарниците с елегантни мъже и хубави жени по масите, кината с големи екрани, с удобни и меки седалища и с изискана публика, а не с тъпата от гамени, която мирише на чесън и плъве люспи от семки“ (с. 6).

И ето че тази ѝ мечта е реализирана. В пета глава Ирина е студентка по медицина, достъпни са ѝ големите павирани булеварди и чистите киносалони с изискана публика. Но още тук настъпва и първото разочарование, носещо ѝ тъга и усещане за празнота и безнадеждност. „Колко много се различаваше животът в София от онова, което си въобразяваше!“ — следи мислите ѝ авторът (с. 117). Тук могат да се припомнят първите ѝ впечатления от студентите секционни зали, пълни с трупове на мъртъвци, продадени от близките им срещу нищожна сума. Силно въздействие ѝ е оказала и оскъднята обстановка в семейството, където я настанява да живее баща ѝ. Но най-чужди и далечни са ѝ постоянните, всекидневни политически разпри между студентите, разделени на непримиримо враждуващи партии. Ирина не може да се определи към нито една от тях. Еднакво не ѝ привличат както хайлайфните компании на Бимби с германската шпионка г-ца Дитрих, така и уличните протестни акции на левичарските организации. Неслучайно, когато я застига конният полицай на мястото на разгонената студентска демонстрация, тя отговаря, че е гражданка, т. е. дистанцира се и от едните, и от другите. По-нататък още неведнъж Ирина ще има възможност да демонстрира стопроцентния си аполитизъм.

Осъжда ли я авторът за това или я оправдава? Могат да се приведат достатъчно доказателства в подкрепа и на едното, и на другото твърдение. Във всеки случай той се старае да я разбере, т. е. да ѝ направи съпричастни с нейното жизнено поведение. Разбира се, че той не може да приеме аполитизма като позиция и с целия патос, на който е способен, доказва фиктивността и илюзорността на политическата неопределеност. Но в края на краищата в живота има аполитични хора. Ирина е може би най-типичният им представител. Но тя живее в едно силно политизирано време, когато политическите страсти нажежават буквално всичко. Да проникнеш в света на експлоататорите и да си мислиш, че не споделяш техните възгледи, е колкото наивно, толкова и несъстоятелно. Но с цялото си простодушие Ирина е убедена в това. Тя се оказва способна да извърши постъпки, на чийто фон показният ѝ аполитизъм придобива особена оцветеност. Да си припомним, че в деня след погребението на баща си тя се съгласява да окаже медицинска помощ на нелегалната Лила. И не ѝ минава и мисъл да я издаде. Тя остава честна пред съвестта си: дългът ѝ на лекар ѝ повелява да помогне на пострадалия без значение кой и какъв е той.

Също така от една ясна и чиста идея се ръководи тя и в личния си, интимен живот. Тя понася гордо мъката, която ѝ причинява Борис Морев, като я зарязва напълно, погълнат от карриеристичните си домогвания. Особено тежко изживява тя женитбата му за Мария, макар да запазва и частица тайна радост, че любимият ѝ е реализирал амбицията си. Но дори когато в горчив порив решава да му отмъсти и се включва в компаниите на Бимби, тя не преминава границата на „мигновеното падение“, а контролира постъпките си, пресмята точно всеки ход и не допуска никого до себе си. „С горешата ѝ кръв бе сраснал здраво инстинктът за почтеност, който ѝ забраняваше сладострастие без любов“ — заключава писателят (с. 139). Подобен „инстинкт за почтеност“ контролира поведението ѝ не само в сферата на интимните отношения.

Изобщо животът на Ирина в столицата едва ли заслужава някакво особено строго осъждане. Той преминава без вътрешни сътресения и видимо не нарушава приличието. До съдбовната ѝ повторна среща с Борис. Когато Ирина попада в светлините на фаровете, тя вече се е уплела в мрежата му. В този епизод е съсредоточено върховно психологическо напрежение.

В една единствена гл. XII е показано как се преобръща животът на Ирина. Затова тук всичко е пределно кондензирано — и беглата и случайна среща с Борис в нощта, и пределно лаконичният им диалог, и срещата с умопомрачената Мария, където Ирина отива пак ръководена от дълга си на лекар, а не само от любопитството да види своята съперница, отнела ѝ Борис. В двадесетте страници на тази глава е направена безпощадна психологическа дисекция на героинята, разкрита е сложната кардиограма на нейните интимни влечения, болки, разочарования и надежди, регистрирана е и отправната насока на понататъшното ѝ развитие.

Главата започва с бегъл пролетен пейзаж — скъпернически шрихиран, което впрочем е характерно за маниера на Димитър Димов. Видимо изменена за две години е Ирина, щом като вече е забравила и срещите си с любимия край параклиса, и часовете в бащиния дом, прекарани в мечти за далечни страни и приключения. Следва точната характеристика на нейното състояние:

„Най-сетне тя беше стъпила здраво на земята. Съзнаваше напълно, че действителният свят беше много по-широк и богат от мечтите. Сега тя искаше само едно: след като завърши факултета, да остане на научна работа в него. Привличаха я клиниките, чистата и бяла престилка, лъскавината на микроскопа, дългите редици от медицински списания в библиотеката. Привличаха я спокойният и трезвен живот, умственото общуване с колегите, тихата радост на труда...“ (с. 280).

Парадоксално е, че до това убеждение тя стига точно на 1 май — деня на работническите и студентските демонстрации, когато занятията са прекратени. Също така парадоксално е, че точно след като е определила така мечтите си, тя ще срещне ненадейно Борис и тази случайност ще предреди съдбата ѝ. Всичко я вцепенява: и рязката му покана да вечерят в ресторант, и студено му обяснение „Мария вече не съществува“, което тя няма да разбере, и внезапния порив на нежност у него, и предишната му самоувереност и непроницаемост. Повече с женския си инстинкт тя ще усети, че въпреки големите си успехи Борис е в същност един измъчен и нещастен човек, жертва на своята ненаситна страст за възмогване — „Златната треска на тютюна го водеше към гибел (с. 286). През влюбените ѝ очи той ѝ изглежда млад, свеж и запазен от безпътен живот и злоупотреба с удоволствия, парите още не са покварили душата му. Както при първата им среща, тя се възхищава от него и го съжалява, сърцето ѝ е готово да се отвори и да го приеме, а първата отзивчивост поражда желанието да се помогне, да се спаси човекът от гибел, от затыпяващата самотност, от омерзение-то, че е купен човек.

Въпреки че и двамата са изживели толкова много за трите години раздяла, непохабено е останало влечението един към друг. Топлата емоционална вълна ги връща към спомена за онзи есенен следобед, когато те се срещат за пръв път. „Нищо не беше се променило у двамата оттогава. Те само почваха отново — регистрира състоянието им белетристът. — Дори начинът, по който почваха, бе същият“ (с. 285). Само няколко странички след това, след срещата на Ирина с неизлечимо болната Мария, когато в дома на Борис Морев сред ослепителния разкош, донесен му от този брак, той целува Ирина, следва съвсем противоположно заключение: „Но когато се отделиха, и двамата съзнаха, че часовете при параклиса никога нямаше да се върнат и че през тия три години много нещо беше изчезнало от любовта, от младостта и от душите им“ (с. 291). И не може да бъде другоаче. В композиционни отношения обаче Димитър Димов е решил блестящо една логическа задача. Започнал с едно утвърждение, той стига до пълното му отрицание. Тази парадоксална логика съответствува напълно както на конкретните човешки характери, така и на конкретната изключителна ситуация, в която те се намират.

Играта на парадокси продължава и по-нататък — когато Борис заявява, че иска да се разведе, а Ирина реагира с цялото си същество срещу подобна възможност. Или когато той ѝ заявява, че иска да се ожени за нея, а тя със свито от блаженство и гордост сърце му отговаря точно обратното на онова, което чувства в момента („Няма да приема“). За да се стигне — през лабиринта от парадоксите — до нейния отговор на въпроса му „Тогава какво ни остава да правим?“ — „Нищо. . . Ще бъда само твоя любовница“ (с. 299). В шахматната задача има само един ход, оставен за Ирина. И тя е длъжна да го направи. Ще се уговори естествено, че няма никакво намерение да става поддържана жена, но едно са намеренията, те винаги са добри, а съвсем друго е реалността. Остава да звучи в съзнанието ни една друга реплика на героинята, казана някак между другото: „Няма никакво значение какво ще стане след тази вечер“ (с. 291). Но тук нищо не е казано „между другото“, всяка фраза си има своя скрит подтекст и по-далечен прицел.

Димитър Димов търси и открива сложна душевност и противоречиви изживявания у човека без оглед на социалната му среда. Да си спомним какъв хаос от чувства и мисли възниква в съзнанието на Чакъра, когато трябва да изпълни нелепата заповед с десетина стражари да разгони хилядната работническа демонстрация. Или поведението на Блаже като член на легалния комитет на стачката при срещата с Борис Морев. На сложни и противоречиви преживявания не са чужди и съвсем прости герои като полицейския агент например, особено когато става дума за опазване на собствената кожа (при опита за арестуването на Макс).

Колко по-голямо майсторство се изисква от психолога, заел се да раздипли душевната диалектика на такива герои като Ирина и Борис. Димитър Димов доказва, че го притежава. Той дори се справя блестящо с експеримента да покаже алогичните и абсурдни изживявания на умопомрачената Мария Спиридонова. Впрочем тук чрез нея се надниква от особен ъгъл в душите на двете централни лица в драматично-сюжетното действие.

Димитър Димов обича този похват — чрез съставка на различни мнения и разсъждения да търси истината за мотивировката, определяща едно или друго деяние. Цялата компания на немците не е предадена самоцелно, а също така всяко тяхно появяване е интегрирано в общите взаимоотношения на Ирина и Борис. При това немските представители са индивидуализирани много сполучливо. В един период, когато отрицателният герой се показваше еднолинейно в литературата, Димитър Димов разби шаблона и пристъпи смело към богато възпроизвеждане на негативните личности в романа. Отрицателният персонаж

живее убедително по страниците на „Тютюн“ благодарение на сполучливата индивидуализация. Тя обаче в никакъв случай не го прави по-привлекателен и симпатичен, а само доказва, че човешките качества на личността не могат да определят нашето отношение към нея, нас винаги ни интересува нещо повече — преди всичко жизнената позиция на героя, идеалът му, мястото му в социалния и класов двубой, конкретните му постъпки, дела и думи.

Димитър Димов има ясно съзнание за класова диференциация в българското общество. Дори неговата Ирина за момент се прониква от мисълта за крещящите социални контрасти. При първото си посещение в богатия дом на собствениците на „Никотиана“ тя е замаяна от „ослепителния разкош“ на Морев — Спиридонови, а мисълта ѝ я връща в родния ѝ град, сред крайните му квартали, обитавани от вечната бедност, безработица, хроническо недохранване, глад:

„Изведнъж Ирина се почувствува подтисната и смазана, сякаш се беше изправила внезапно пред пропастта, която разделяше два свята. От едната страна стояха неизмеримата материална мощ на парите и хората, които ги групаха, а от другата — сивият труд, послушното търпение на хиляди нищожни, самодоволни, записани в глупостта си човечета, които намираща съдбата си за естествена и служаха безропотно“ (с. 290).

Къде е нейното място в този разделен свят?

Тя не си задава този въпрос. Задаваме си го ние. Задава си го всеки, който е чел романа или е писал за него.

Едва ли можем да причислим Ирина към „цялата потънала в самодоволство и бръщолевене средна класа“. При цялата категоричност на социалния разрез с неговите два оформени полюса писателят допуска повече извънтеоретично (във вид на изключение от правилото) съществуването на такива герои като Ирина, Костов и др., които субективно нямат съзнанието, че принадлежат към експлоататорската върхушка, макар да кръжат около нея и да зависят изцяло от нея. Както ще видим, сблъсъкът на тази им илюзия с действителността е равнозначен на крах на морално и физическо самоубийство. Но до този финал се стига след извънредно сложни, противоречиви и често взаимоизключващи се фази в спиралата на общото регресивно развитие на героя. Но все пак тази сложност ни предпазва от прибързани квалификации, които биха ни довели до погрешни заключения.

Докато линията в развитието на Борис Морев е геометрично ясна, Ирина се движи по капризна синусоида.

3

А с каква техника се възпроизвеждат преживяванията и съдбите на положителните герои в романа „Тютюн“?

Както е известно, една от основните и най-съществени препоръки, която отправи редакционната статия на в. „Работническо дело“ към Димитър Димов, беше пожеланието в новото издание на романа да бъде отделено по-широко място за борбите на българската работническа класа. Тази препоръка съществуваше във всички изказвания при обсъждането на „Тютюн“. А още в основния доклад на П. Зарев се правеше едно обосновано внушение:

„В Съветския съюз на страниците на в. „Правда“ бе разкритикуван романът на големия съветски писател Ал. Фадеев „Млада гвардия“. Той преработи романа си, който излезе през тази година в ново издание. На страниците на в. „Правда“ бе разкритикуван също романът на видния съветски писател Валентин Катаев „За властта на съветите“. Писателят също преработи романа си и го издаде коренно преработен. Това може да бъде едно указание за Димов“ (в. Литературен фронт, бр. 10, 6 март 1952).

Въпреки очакванията нашият партий орган не разкритикува романа „Тютюн“, а го защити от пресилените и догматични претенции. На събранието един тогавашен млад критик предложи да се иззме от книжарниците и библиотеките и да се претопа „Тютюн“ като вредно произведение на буржоазно-порнографската литература. Срещу подобни „екстремистки“ позиции реагираха веднага писатели като Никола Фурнаджиев, който написа и статия-отговор в защита на „Тютюн“ (въз основа на стенограмата от изказването си). Можем да си представим в какво положение би се озовала литературата ни, ако „Тютюн“ не беше зашитен.

Заклучителното изказване на Димитър Димов показва, че той съзнава добре както истинските си достижения, така и отделните слабости в романа. Той се зае да преработи „Тютюн“ по съвест и по дълбоко вътрешно убеждение. Вслушвайки се в почти единодушното изискване, писателят е изяснил някои от героите си из средата на работничеството и е въвел един съвършено нов образ, на когото във второто издание е отделено значително място и той вече се налага като централен положителен герой в романа. Това е образът на Лила.

Този именно образ е предмет на различно възприемане. За едни Лила е убедителен, за други е изкуствен, схематичен образ. И трябва да се отбележи, че както приживе на писателя, така и досега в печата са споделяли мнението си само привържениците на второто схващане, така постепенно то се наложи едва ли не като меродавно и установено. И досега в нашата критика съществува предубеждението, че Димитър Димов е майстор на психологическия анализ в показване на стария свят, а положителни герои той просто не може да създава... Битува, макар и ненаписано схващането, че той се е съгласил да преработи романа едва ли не под непреодолим натиск. Забравя се, че, първо, той извърши това по съвест, без никаква принуда, съвършено свободно. И, второ, той имаше многократно възможност да се откаже от някои свои преработки или дори да се върне изцяло към похуленото първо издание. Но той държеше упорито и с достойнство на направените поправки и не допускаше и мисъл за някакво връщане назад. Така че всички колебания на редколегията на посмъртните му съчинения относно второто издание на „Тютюн“ са съвършено безпочвени. И е добре, че бе зачетена волята на автора.

Второто издание на „Тютюн“ се издава и преиздава, включва се в събрания съчинения на писателя, превежда се в чужбина. Но в критическите анализи често се съдържа една сантиментална въздишка по първото издание и изобщо двата варианта се противопоставят един на друг.

Самият Димитър Димов не се вслуша във внушенията да обработи отново романа или да се откаже от обрисовката на герои, които не познавал. Не приемаше възраженията, макар да идваха и от други участници в Съпротивата. (Подобни критики бяха отправени по-късно и към писателя „Почивка в Арко Ирис“ от отделни участници в Испанската гражданска война.) И във възпроизвеждането на положителните герои той се основаваше на същите принципи, с които изгради и света на „Никотиана“: авторска интуиция, бегли лични впечатления, солидно и добросъвестно проучване на материала, непреднамерено преосмисляне на процесите и явленията. Погледнато биографически, той би могъл да бъде обвинен, че рисува и света на „Никотиана“, без да го „познава“ лично, без да е бил вътре в него. Такова обвинение обаче никой не отправя към писателя. Кой знае защо обаче от него се иска да покаже положителните герои така, че те да съвпадат с проекциите им, които всеки от нас носи в собственото си съзнание. Но то е невъзможно! Участниците в събитията никога не са доволни от художественото изображение, дори когато то е извършено с документална точност. Симеон Радев недоволствуваше от начина, по който са показани у Стефан Дичев в романите му „За свободата“ и „Пътят към София“ представи-

тели на дипломатическите среди. Оцелели деветоюнски намират неточности в тълкуването дори в такава строго документална книга като „По следите на безследно изчезналите“ на Николай Христов. Да не припомним случая с Иван Вазов — сам участник в кървавата народна драма от 1876 г., — обвиняван от стари поборници за отделни страници на „Под игото“. Едва ли е изненада следователно, че и първото, и второто издание на романа „Тютюн“ са посрещнати с такава неразбиране. Димитър Димов имаше съдбата да се разминава постоянно с критиците си. Той ги настройваше неприязнено още с образа на Ирина, а после ги извади от равновесие с Лила. И в двата случая той пристрастно изразява симпатиите и антипатиите си.

Всеки от двата свята в „Тютюн“ съществува със своите вътрешни конфликти и противоречия.

Димитър Димов е отделил много страници, за да възпроизведе борбите вътре в комунистическата партия между представителите на сектантския курс и неподчиняващата им се партийна маса. Лукан, Лила, Стефан Морев, Макс, Павел, Блаже, Шишко, Динко, Варвара са комунисти, но колко разнородни характери са те, как понякога са полярно противопоставени. Тяхната субективна преданост и честност не подлежи на съмнение. Тя се доказва в събличими моменти, както става при смъртта на Макс Ешкенази, загинал като герой. Но какви тънки нюанси долавя писателят в обрисовката на положителните си образи. След спречкването с Лукан относно методите и целите на борбата Макс се чувства изоставен и безполезен. „Искаше да се бори срещу погрешния курс, но му липсваше воля — основното качество на комуниста“ — се отбелязва на с. 376. И малко по-долу: „Той беше станал безполезен именно затова, че носеше от другия свят остатък от суетността да се възхищава от себе си.“ Така се обяснява интеллигентщината в работническото движение, с вяро око се забелязва цепнатината, която я отделя от редовите труженици.

Отражението на вътрешните разпри остава да тежи и дълго след преодоляване на погрешните установки. Верен на творческия си метод, Димитър Димов показва самото това преодоляване не като рязка смяна на едни формулировки с други, а като процес, като продължително и мъчително изживяване на едни теоретически постановки и практически стил на партийна работа. Но отражението от някогашните спорове и дискусии ще тегне върху комунистите дори и в партизанския отряд. То влияе върху личните им отношения.

Зоркото и наблюдателно око на писателя вижда скритите вътрешни противоречия и в света на богатите. И там външната хармония е само привидна.

Възмогването на „Никотиана“ я е извело на международния пазар, а там действа вълното право на по-силния. С голямо умение и познаване на материята Димитър Димов е показал как Борис Морев осъществява мощен и незапомнен удар. Той изгубва френските и австрийските фирми, на които продава партии, но сключва изгоден договор с Немския папирсен концерн. Този зашеметяващ обрат застава тютюневите босове да се съобразяват с конкуренцията на Морев, когото наивно са подценявали. „Студеното и мълчаливо хлапе, на което предричаха катастрофа, се превърна неочаквано в колос, който се изправи спокойно сред започващата икономическа криза (с. 301).

Зловещият призрак на кризата къса традиционните връзки и превръща във врагове довчерашни партньори. Барутчиев, Кoen, Спиридонов, Торосян не могат един без друг, те си съдействуват по линия на съюза на индустриалците върху основата на лоялната конкуренция. Но само докато не е надвиснала сянката на икономическата криза, вещаеща фалит.

Няма нищо по-страшно за индустриалеца и търговеца от разорението. То го изхвърля от една класа в друга или от по-висша прослойка в по-низша. Стра-

хът от фалита кара собственикът да бъде постоянно нащрек, изработва му инстинктивна защита срещу надвисващи опасности.

Но когато се задава катастрофалното падане на цените, започнало в края на 20-те години най-напред в Америка, рецесията парализира съпротивителните сили на българските тютюноизносители. Поради пословичното си ориенталско непознаване на икономическите закономерности при капитализма всеки от тях наивно се надява, че бедствието може да го отмине и да връхлети само върху колегите от бранша. Димитър Димов великолепно е пресъздал атмосферата, свързана с отражението и у нас на голямата рецесия, обхващала западния пазар през 1929—1934 г. Тези години съвпадат със стремителния възход на Борис Морев, който е оглавил „Никотиана“ и чрез серия от ловки комбинации и машинации не само я спасява от кризата, но и увеличава нейния престиж. С няколко едри шриха читателят е въведен в брожението, предредило трагично съдбите на хиляди хора:

„Ураганът на падащи цени беше почнал в Съединените щати, прекоси океана, забушува в Европа, обхваща като стихийно бедствие целия свят. От що произлизаше тази дяволска пропад между индустриални и земеделски цени? Коя мрачна сила караше фермерите от Айова и Тексас да употребяват житото си вместо гориво, докато в Индия и Китай милиони хора умираха от глад?...

Много фирми през тази година не посмяха да закупят никакъв тютюн, бездействуваха или закриваха клоновете си. „Джебел“ продаде тютюните си под костюмата цена. „Тракийски тютюни“ се отърва навреме с тридесет милиона пасив. „Бяло море“ се разтърси из основи, но издържа удара, тъй като зад него стояха няколко мощни банки. „Родони“ свърши с фалит, като удави след себе си и банката, която го кредитираше. Не се знаеше какво става с Торосия. Много зле тръгнаха работите на Барутчиев“ (с. 303).

И тъкмо в тази извънредно сложна и объркана обстановка чрез ловки и рисковани ходове Борис Морев успява да закупи на безценница тютюна на други фирми и да го продаде на германците, като присвои за себе си лъвския пай от печалбата. Той не би могъл да реализира тази операция, ако не разполагаше с подкрепата на подкупените от него министри и депутати, ако не си обезпечаваше мълчанието на продажната преса. Така „Никотиана“ не се страхува от изобличение, а това ѝ осигурява пресметнати предимства в борбата.

Много характерно е, че нравствената присъда над това хищничество бива произнесена в „Тютюн“ не от друг, а тъкмо от умиращия и полузависим Барутчиев. Силно драматичен е разговорът му с Костов, който в качеството си на експерт на „Никотиана“ му предлага съвсем неизгодна за него сделка. Има нещо символично, че в края на живота си Барутчиев произнася присъда не само над безскрупулните си конкуренти, но и над целия експлоататорски свят:

„Костов, светът, класата ни отиват към гибел!... Ще ги погуби егоизъмът. По цели дни лежа неподвижно, броя часовете, които ми остават да живея, и разсъждавам върху миналото си, върху живота и хората... И все по-ясно виждам, че нашият свят ще загине от алчността си“ (с. 305).

Това е прозрение на човек, който е отвратен от настъпилата нравствена деформация сред властимащите. Барутчиев е първият търговец, който е направил пробив с тютюн на световния пазар. Но в своята работа е подпомагал колегите си в известни граници, тъй като инстинктивно е схващал, че без чувство за солидарност и професионална подкрепа не може да просъществува нито едно съсловие. В търговията винаги е управлявал законът за печалбата, той стои над всичко, но по-старото поколение български търговци не са се заслепявали от него, не са се унищожавали взаимно. Може и да са се мразели лично, може и да не са се поздравявали помежду си, но са се уважавали като хора, работещи в един и същ бранш, които имат и общи професионални интереси. Съперничеството не е преминавало известни граници на приличието, очертаващи пределите на личното достойнство. „А сега ни заместиха крадци, изнудвачи, раболепни

парвенюта, способни да се продават всекиму за паница леща... Сега ни мачкат мазници и блюдолизци!“ — изповядва Барутчиев и в тези му думи личи не истерика пред близкия физически и финансов крах, но просто равностметката на един човешки живот. Думите на престарелия търговец звучат дръзко, но улучват точно в целта: „Кажете ми, че могат да подкупят всички министри и цялото Народно събрание, че могат да ме опропадат, но пак ще си останат мръсници и каналии, които печелят богатството си само с подлост!“ (с. 304 и 305).

„Между тези типове не поставям вашия шеф — продължи туберкулозният, като пое дъха си, — макар че той ги надминава стократно по подлост и талант на изнудване. . . Той е способен и умен. Предполагам, че развратът, пиенето и глупавата суетност няма да го похабят като тъста му. Но той е морално тъп! . . . Запомнете, кажете му, че той е морално тъп и че това ще докара гибелта му!“ . . . (с. 305).

Още следващата сцена — указанията, които дава Борис Морев на Костов — потвърждава напълно достоверността на изречената присъда. Моралното затъпяване води новоизлюпения гешефтар към върховете на обществената йерархия, като го отчуждава напълно от всичко човешко. Постепенно той се превръща в безчувствена част от механизма за печелене на пари с всички позволени и непозволени средства. Искат се наистина качества, за да се управлява една търговска фирма. Между тях трябва да поставим: презрение към хората, както сам Борис Морев го определя, способност да се лишиш от скруполи, да отстраниш от себе си всяка сантиментална размекнатост — противоположна на света на сметките. Ето в какво се състои талантът на изнудвача. И Борис Морев го притежава в такава степен, че в момент на откровение дори най-приближеният му човек Костов ще откаже да му стане съдружник просто защото се срамува от безчестните му похвали. И тъкмо защото му липсва „талантът на изнудвача“, Костов няма да може да се нареди сред най-първите акули, а ще си остане вечно на втора позиция, техен постоянен спътник и резоньор. Той не е така морално тъп като другите, терзае се от скрупули за разлика от тях, но като им продава труда и способностите си, се изравнява с тях в нравствената отговорност. Той сам я съзнава, но няма и помисъл да заживее някакъв друг живот:

„Костов седна отново пред бюрото си. Да, мръсно и неизбежно беше всичко, което Борис вършеше напоследък! . . . Мръсно и неизбежно бяха тия подкупи на правителствени лица, ако „Никотиана“ искаше да се запази и процъфти като предприятие, тия раболепни учтивости към фон Гайер, Прайбиш и Лихтенфелд! . . . Мръсно и неизбежно беше поведението на Борис към държавата, към народа, към другите търговци, към собствената си болна жена и момичето, с което я замести! . . . Мръсно и неизбежно беше епикурейското равнодушие, с което Костов понасяше всичко това!“ (с. 306).

Тук неслучайно неколkokратно се повтарят думите „мръсно“ и „неизбежно“. Едната изразява нравствената оценка, а другата — непредотвратимостта на протичащите явления. Като наблюдателен и мислещ белетрист Димитър Димов вижда дълбоките и скрити причини за последователността на събитията. Той ги разкрива като процес с много дълбоки корени. В романа „Тютюн“ е показано съвсем убедително, че зараждането на икономическата криза стои над волята на човека, в това число и милионера. С всичките си авоари, движими и недвижими имущества и пр. богатшите не могат да предотвратят опустошителния ураган, който преминава през Европа. Те могат да се спасят от него само като обрекат на унищожение и разорение по-слабите. И те го вършат безчувствено не защото са злодеи и изверги по природа, а просто защото нямат друг изход. От тяхно си, свое гледище, те си имат своя логика и са си изработили свои оправдания. Човешкото мислене дотолкова се е развило в хилядолетната си история, че днес не е трудно да се даде логическа и граматическа обосновка на всяка постъпка. Но така се влиза в конфликт не само със здравата човешка, общоприета логика, а и с обществената етика. И тъкмо тук започва

да прозира най-ярко несъстоятелността на изнамерените доводи, неспособността им да прикрият престъплението. Естествено всичко това се вижда най-добре отвътре. И неслучайно Димитър Димов избира главния експерт на „Никотиана“ Костов, бивш социалдемократ, човек с провалено минало и предопределено бъдеще, за изобличител на гешефтарството. Можем да си представим колко безскрупулни са били машинаците на Борис Морев, щом като предизвикват раздразнението дори и на най-висшия му служител.

Неизбежността на протичащите събития понякога тегне като фатум, поразява желязната и непредотвратима логика, която извиква точно определени последствия. Сякаш някой невидим размества фигурите в гиганска шахматна игра, в която на всекиго е отредена строго определена роля: пешките са си пешки въпреки многобройността си. Но напълно в духа на жизнените закономерности и правдивостта тази структура се прорязва нерядко от случайности, които могат да дадат неочакван обрат на събитията. Тогава виждаш, че писателят не просто възпроизвежда правдиво и реалистично живота, той го и осмисля от определени идейни позиции. Засиленият интерес на Димитър Димов към проблематиката на диалектическия материализъм се усеща в сложното и богато преосмисляне на жизнените закономерности. Мисълта на автора е не само ясна и последователна, но и способна да обхваща диалектически противоречивото единство на света. Разгледан от тази светлина, светът на „Никотиана“ и около „Никотиана“ е изграден като единство и борба на противоположностите. Вижда се ясно и как постепенните количествени натрупвания във всеки процес водят до решителни качествени взривове. Класовият двубой е възсъздаден след внимателни социологически дисекции, потвърждаващи основните формулировки на историческия материализъм. Неслучайно сам писателят по-късно е признавал, че е написал романа „Тютюн“ едва след като се е запознал основно с принципите на марксистко-ленинската философия и по-специално с диалектическия материализъм.⁶ „Без мирогледа на тази философия — казва той — целият жизнен материал на романа щеше да се излее във формата на сладникава мелодрама, в която щеше да има най-много зачатъци на критически реализъм.“⁷

Проясненото съзнание за разположението на класовите сили определя идейния патос в романа. Димитър Димов постоянно, на много места, просто при всеки удобен повод подчертава конфликтното противостоене на двата лагера в книгата. Няма въпрос, който да го занимава повече от мястото на Ирина в този двубой. Той не го решава прибързано. Предпазва се от категоричността на вулгарния социологизъм, от преждевременното етиктиране. Както сам е посочил, влече го предимно изобразяването на хората „в техните многостранни и заплетени връзки“⁸. С истинско удоволствие, с художническа ревност и страст той ги разплита, за да стигне до същината на характеристиките. При сложните личности тя е дълбоко законспирирана, неуловима, изплъзваща се. Но писателят е майстор на проникновения психологически анализ. При него обаче психологията не е цел, а средство към постигане на жизнените истини. Димитър Димов не смята работата си за свършена, след като ни е продемонстрирал една образцова дисекция на душевните състояния на Мария или Ирина. Негова цел е многостранното показване на човешките взаимоотношения, в които доброто и злото са сменени в капризна безреда. Писателят търси и открива генетичната връзка между постъпките на героите и тяхната класова принадлежност. С най-голямо творческо настървение той се залавя да я установява в най-заплетените, изклю-

⁶ Вж. отговора на изказванията при обсъждането на романа „Тютюн“ и писмото му до проф. д-р Дмитрий Марков.

⁷ Димитър Димов. Събрани съчинения. Т. 6. С., 1967, с. 310.

⁸ Пак там, с. 308.

чителните, парадоксални ситуации. Тук той може с най-голям размах да приложи своя изследователски метод, при който литературата се превръща в пълния смисъл на думата човекознание. В същото време тя е обществознание, тъй като хората живеят организирано и съвършенствата и несъвършенствата на техния съвместен живот интересуват еднакво писателя.

Преди всичко Димитър Димов се измъчва над въпроса за нарушената хармония в общественния живот и невъзможността тя да бъде възстановена. Само смяната на една формация с друга, по-прогресивна, може да ликвидира най-страшната язва на капитализма: експлоатацията на трудовите и обезправени маси. Този идеал лелеят в душите си неговите положителни герои.

Писателят гледа на експлоатацията като на най-голямо престъпление, като на грабеж и изнудване. Обогащането на едни за сметка на други е заложено в самия зародиш на класовото общество, а при капитализма неравенството достига чудовищни форми. Висшата несправедливост на обществото се състои в това, че богатата са разпделени неравномерно между членовете му. И само взривяването на стария строй може да измени икономическата панорама.

Романът „Тютюн“ е полифоничен не само във формално-композиционен смисъл. Богата и многопланова е самата идейна концепция на автора за изграждане на жизнените конфликти и противоречия. Затова и героите му са необикновено правдиви в своите сложни взаимовръзки.